

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כ, תשכ"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ברם, מחבר הספר, שנתכנה בשם "משה היווני", לא היה מקובל על אבותינו, וספק אם יש לראותו כמקור.

שלמה אידלברג

לשון והבעה בספרות השאלות-ותשובות

לזכרו הברוך של מורי וחברי
אהרן גינוסר-טברסקי, שנקטף באבו

ספרות השו"ת מצוינת באוצר לשון מקיף ביותר. היות שהשו"ת שיקפו את החיים היום-יומיים, הדתיים והחילוניים כאחת, נצרכו החכמים למצוא לשון וביטוי לכל תופעות המציאות. מובן, שכותבי השו"ת השתמשו באוצר המלים, שהיה מונח לפניהם בתלמוד, במדרש ובלשון הפוסקים, שקדמו להם. מאידך, כשם שבעלי התלמוד והמדרש נזקקו ללשונות לועזים, ואף הכניסו מלים וביטויים חדשים שהלמו את צורכיהם, כך חיפשו ומצאו חכמי ימי-הביניים מלים לבטא את המציאות החדשה. אמנם בעלי המילונים העבריים, הראשונים כאחרונים, לא הזניחו את מקור הלשון שבספרות השו"ת, אבל עדיין נשאר חומר לשוני רב בספרות הרבנית, שלא נחקר. במאמר הזה ברצוני גם לעורר תשומת לבם של חוקרי הלשון העברית על הצורך בחיבור מילון מיוחד ללשון הספרות הרבנית. מילון כזה לא רק יעשיר את אוצר לשוננו, אלא גם ישמש אספקלריה לחיי היהודים בארצות שונות..

המלים והביטויים הנתונים במאמר זה מסודרים לפי עניינים.

כינויים ללשונות הגלות¹

לשון גלחים — בספרות הרבנית של ימי-הביניים
המשמעות של לשון גלחים הייתה תחילה: הלשון הרומית².

---

1. סקירה ממצה על לשונות הגלויות ועל מקורותיהן ושימושן ראה
ב"צ דינור, ישראל בגולה. כרך א, ספר רביעי, פרק כב. על "לשון
תרגום" יש להוסיף: מסעות בנימין מטודלה, הוצ' אדלר, ע' נא, סט.
בעניין לשון לעז יש להוסיף: י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ע' 63. יש
גם להעיר, שבמאה הט"ו השתמשו רוב חכמי אשכנז בלשון לעז כרמז
ללשון האיטלקית, כנראה, בהשפעת ספר הערוך, שהלעזים שלו בעיקר
מלשון זו.

בלשון כנען הכוונה לשפת הסלאבים. את המקורות לשימוש לשון
כנען וארץ כנען אספו קופפר וקוצקי בספר *Źródła Hebrajskie*, ורשה
1956, ע' 28-30.

על לשון הנוצרים ולשון נוצרית ברמז לרומית ראה לי צונץ,
Zur Geschichte und Literatur, ע' 181.

לשון הגויים בכונה לצרפתית: סמ"ג, לא תעשה (ויניציה ש"ז),
ע' כב.

לשון לטיין: ספר הנצחון, הוצ' ווגנויל (1680), ע' 112, 158,
159.

לשון העברי בכונה לעברית: שם ע' 158, 172.
לשון גלחות במובן של אמרה או ביטוי נוצרי, לאו דחוקא
בהוראת שפה, נמצא בספר הנצחון, ע' 168.

2. בספר הראבני"ה (ר' אליעזר בר' יואל הלוי, במחצית השנייה
של המאה הי"ב), הוצ' א' אפטוביצר, חלק ב', ע' 253. וכן ר' מבוא
לראבני"ה, עמ' 446.

הלשון הרומית נקראה אז גם לשון כומריס³ גם לשון גלחות, וגם סתם גלחות⁴ כוונתה לרומית. הטעם לכך הוא, שבימי הביניים ידעו קרוא וכתוב בדרך כלל רק אנשי הכמורה, ולשון הכנסייה הייתה רומית.

במרוצת השנים, בעיקר מן המאה הט"ו ואילך, כאשר שפות הארצות של אירופה המערבית והמרכזית דחקו את הלשון הרומית ותפסו את מקומה, נקראו גם שפות אירופה אלה לשון גלחים⁵. בספרות השו"ת מן המאה הי"ג נזכרת לשון אשכנז⁶, ועל פי רוב הכוונה היא לדיבור שפת גרמניה ולכתיבתה באותיות עבריות, ולא לידיש. כך גם משמע מדברי חכמי אשכנז מהמאה הט"ו⁷. כשעבר השם לשון אשכנז מן

---

3. ר' חידושי ר' מרדכי בן הלל הכהן (במחצית השנייה של המאה הי"ג), מגילה, סימן תשפו.

4. ר' אלכסנדר זוסקינד (חי במחצית המאה הי"ד) בספרו האגודה, מגילה, פרק הקורא; וכן בספר הנצחון, ע' 154, 165.

5. ר' מ' וינר בהקדמתו לתרגום הגרמני לספר שבט יהודה, הנובר 1856, ע' 16. וכן י' בער בספר הפרוטוקולים של קהילות הדוכסות קלעווע (גרמנית), ברלין 1922, ע' 114. יש להוסיף שגלחת וגלחות קראו למעמד הכמורה בכלל, וכן למנזר או לבית כמרים, ור' בספר הנצחון, ע' 131.

6. שו"ת הרא"ש, כלל יב, סי' ג', ותשובות ר' חיים אור זרוע, סי' קי.

7. ספר מהרי"ל (ד"א) ע' ו, כו; פסקים וכתבים, סי' סז; תשובות ר' יעקב ווייל, סי' קא; תשובות ר' יוסף קולון, שורש עט, ועוד.

המערב למזרח, קיבל שם הוראה של לשון יידיש⁸. כך נוצרו שני מובנים ללשון אשכנז: לשון של מדינת גרמניה ולשון יידיש, שהתפתחה רובה מאשכנזית.

כתב וספרים

בספרות הרבנית מצינו כתב כומרים וכתב גלחים תחילה במאה הי"ב והי"ג, וההוראה הייתה כתב לשון רומית⁹. בספרות הרבנית של המאה הט"ו מצינו, שהוראת כתב גלחות היא תעודות רשמיות הכתובות בלשון המדינה, ולא דווקא רומית¹⁰. שטר חוב בין יהודי לנוצרי נקרא שטר גלחות¹¹ וגם שטר פסול. שטרות בשם כזה מוצאים ברומית ובגרמנית¹². ספר פסול — בשם זה כינו, כנראה, תחילה את התנ"ך בתרגום רומי ואת הברית החדשה¹³. אחרי כן כינו את ספרות

-
8. ר' ע"כ בפנקס ועד ארבע ארצות (הוצ' י' היילפרין), סי' קח, רפט, ובפנקס ליטא (הוצ' ש' דובנוב), סי' תשסז.
9. ע' בספר אור זרוע לר' יצחק מוינה (במחצית הראשונה של המאה הי"ג), וכן בספר לקט יושר ח"א, ע' 65.
10. ר' תשובות ר' י' וייל, סי' קסב; פסקים וכתבים, סי' קמב; תשובות מהר"ם מינץ, סי' עד.
11. ת' וייל שם, ת' מינץ שם, וכן בספרו של דוד קאופמן על משפחת בכרך (גרמנית), טריר 1894, ע' 133.
12. ת' ר' מאיר מרוטנבורג (ד"פ), סי' כח, ות' ר' חיים אור זרוע, סי' רכט.
13. ספר הראבי"ה, ע' 253.

הכמורה בכלל ספרים פסולים או ספרי גלחים¹⁴. הרבנים דנו בהלכה של המסחר ב"ספרים פסולים"¹⁵. ספר הברית החדשה נקרא גם בשם ספר טעותם¹⁶, וספר שיש בו דעות פסולות נקרא גם ספר מעוקל¹⁷.

ח ג א

חגי הנוצרים נזכרו בספרות הרבנית של ימי-הביניים בשם חגא¹⁸, חגאות¹⁹, חגא משמש גם לציון יום ראשון בשבוע.

---

14. ר' ספר חסידים (הוצ' ויסטינעצקי), סי' רנט, תרפא.

15. "ספרים פסולים הראויים לתיפלה (לתפילה) בבית עבודת כוכבים אסור למכור להם לכומרים" — תוס' ע"ז יד ע"ב, ד"ה חצב. וכן בספר חסידים שם, סי' תתתקו. למרות האיסור המשיכו היהודים במסחר הנה בעיקר בשלהי ימי-הביניים. ראה פו"כ סימן כו, לקט יושר חלק ב', ע' עו, וכן משמע מדברי ר' יוסף מרוסיהיים, ביומנו, ראה R.E.J. 1888, ע' 86.

16. ר' בתשובה מסוף המאה ה' או תחילת המאה ה"א, תלפיות, שנת ו', חוברת א—ג, ובספר הנצחון ע' 153. יש לציין גם את הביטוי סימן פסול בהוראה לצלב הנוצרים. עי' א"מ הברמן, גזירות וכו', עמ' כד.

17. ר' אוצר נחמד III, ע' 80; התורה והחיים למ' גידמן, ת"א, ע' 86. על הביטוי משפט מעוקל בכונה לגזרה ר' "מפתגמי העקדה" לש' שפיגל, ספר קפלן, ע' רפו. ועל אורח-מעוקל בהוראה להולך בדרך לא ישרה ר' הברמן, שם ע' יא.

18. בספר מהרי"ל ע' כא: "אם חל ל"ג בעומר ביום א' שאין הגויים מסתפרים משום חגא שלהן יכולין להסתפר ביום ו' שלפניו.

19. ר' ד' קאופמן, משפחת בכרך, ע' 36: "ובאותו היום היה אחד מגדול החגאות שקורין ניתל".

מחנגין משוררים ומנגנין

מחנגין (רוקדים) — בשם ר' יעקב הלוי מולין מסופר בספר מהרי"ל: „ויש מקומות שמחנגין אז מחול מצוה“²⁰. ובספר חסידים קטן לר' משה הכהן מן המאה הט"ו כתוב: „המשוררים ומחנגין בבתי משתיהם ואינם דואגים מיום המיתה ומיום הדין“²¹.

נגן נמצא בכוונה לשיר ולתפילה: „לא ילמד אדם לגלח אותיות ולא ינגן לפניו זמר נעים פן ינגן הגלח באותו נגון לפני ע"ז“²². ועל ר' יעקב הלוי מולין, שהיה שליח ציבור, מסופר, שהיה מנגן כל התפילה כמנהג המדינה²³.

תיוור — תייר — תיירן

המונח תיוור לליווי במשמר ידוע בספרות הקדומה של חכמי ספרד ואשכנז. אף שהשימוש בתיוור נמצא בפירוש דברי הימים, המיוחס לרש"י (דהי"ה ט, יד)²⁴, הרי המקורות האחרים

---

20. ספר מהרי"ל, ע' סד.

21. לפי מ' גידמן, התורה והחיים, ח"ג, ע' 164, 171. יש לציין, שהשימוש בשוררים מלשון שיר נמצא בספר חסידים, סי' תתשם: במקום אחד „היה נשמע בבית משוררים וכלי שיר בתשעה באב“. וכן שם, סי' תתתשט. ובספר מהרי"ל, ע' פה: „שלא כדין הוא ששוררים במשתאות אודך כי עניתני וכה"ג כמה פיוטים לשמחת ריעות“.

22. ספר חסידים, סי' שמח.

23. ספר מהרי"ל, ע' מז, וכן שם, ע' נג, שבשבת חול המועד היה „מנגן כל הנגונים כמו שמחנגין ביום טוב“.

24. ר' מילון בן-יהודה, ערך תיוור, וכן ר' פריימן בהקדמתו לספר

הם מן המאה הי"ג ואילך. נראה, שהליווי במשמר קיבל צורה יותר קבועה בימי המלך פרידריך השני (1212—1250), ואז גם עבר מס הליווי לידי ההגמונים, ששלטו על חלקי גרמניה השונים²⁵. היוצאים לדרך היו משלמים שכר למשמר ומס לאדוני הארץ, שעברו בה, אחד מבעלי התוספות פוסק: «ותיור יתנו כולם לפי הנפשות». הנוסעים והמשמר היו זקוקים לרישיון מעבר, ולתעודה הזאת קראו תיור או כתב-תיור²⁶. במרוצת השנים התפתח כתב זה לתעודת מסע (דרכון).

המשמר לליווי היה יוצא ביום קבוע ממקום מסוים, ושם היו נאספים לצאת לדרך. היום הזה נקרא יום התיור²⁷, ואיש המשמר נקרא על פי רוב תייר²⁸. וגם נמצא באחת התשובות תיור בהוראת ביקור²⁹.

ביומנו של ר' יוסף מרוסיהים בא תיור במובן של תעודת ביטחון³⁰, ובשו"ת חוות יאיר מן המאה הי"ז תיור פירושו

לקט יושר (ברלין תרס"ג), ע' 41; י"ז כהנא, לשוננו כרך יג, ע' 46; וי בער, ציון, תשרי תרצ"ח, ע' 25.

E. Bayer, Wörterbuch zur Geschichte, Stuttgart, 1960, S. 159.

26. תשובות בעלי התוספות, הוצ' א"י אייגוס, סי' קיח.

27. ר' צייטשריפט 1889, ע' 350.

28. תשובות מהר"ם מינק, סי' ע"ד; פסקים וכתבים, סי' רנד.

29. תי' ר' יעקב ווייל (המאה הט"ו), סי' קו.

30. Geleitbrief בגרמנית, ור' R.E.J. 1888, ע' 89, וכן M.G.W.J.

1900, ע' 169.

תעודות מסע: „בהגיעם לאופנהיים מקום שמראים התיור, ומי שאין לו התיור יוקנס י' זהובים“ (סי' קפב). גם תירן במקורות מובנו משמר מלווה³¹. על השימוש תיור במקורות ספרד קדומים ראה במילון בן־יהודה, ערך תיור, ויש להוסיף מה שמסופר במבוא לספר שבט יהודה (מהד' צ' שוחט, עמ' ח) על יהודי, ששהה במלכות גרנדה בלי תיור ונמצא בידי השלטונות. וכן מספר עמק הבכא (הוצ' לטריס, ע' 179): „ויעש לו המשנה תיור ובטחון לעמוד בחצר המלכות“.

השימוש ב„תיור“ עבר גם אל מזרח אירופה, ונזכר שם בשם גלייט (בלשון אשכנז Geleit)³².
כאשר פסק התיור באירופה, נשכח גם שמו, ולתעודת מסע נתחדש השם דרכון.

---

31. ע' מ' הרוביץ, רבני פרנקפורט (גרמנית), פרנקפורט 1882, ע' 57.

32. ר' פנקס מדינת ליטא (הוצ' ש' דובנוב), סי' תתקנז ובעמוד 339, וכן בפנקס הכשרים של קהילת פוזנא (הוצ' מקנ"ר, תשכ"ז), סי' תרכ"ז ותרע"א.